

**НАЦІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ СПРИЙНЯТТЯ
УКРАЇНСЬКИХ НАРОДНИХ ДУМ КРИЗЬ ПРИЗМУ
«ТВОРЕЦЬ – ВИКОНАВЕЦЬ – СЛУХАЧ»**

Набок М. М.

ВСТУП

Кобзарсько-лірницька традиція, як своєрідне світоглядне явище української культури, сягає своїм корінням у часи волхвів та почала формуватися як питомо національне явище за часів Київської Русі, а, можливо, й раніше. Свого ж апогею воно досягло в період національно-визвольних змагань у добу козаччини. Кобзарі, бандуристи виконували під супровід бандури переважно народні історичні пісні та думи, лірники – під супровід ліри співали думи та псалми. За визначенням М. Дмитренка, українські народні думи – це «епічні монументальні словесно-музичні твори героїчного, соціально-побутового характеру, що відображають модус художнього мислення доби Середньовіччя та кульмінаційний етап формування національної самосвідомості етносу, ідеї державності, мають астрофічну будову, вільний віршовий розмір (від шести до сімнадцяти складів у рядку), переважно паралельне дієслівне римування, виконуються, як правило, експресивним імпровізованим у межах традиції соло – речитативом (мелодекламацією) під супровід гри на кобзі або бандурі (рідше – лірі чи без інструмента) і відіграють роль елітного стабілізатора в народній культурі»¹. Ф. Колесса, наприклад, відзначав: «Співання дум вимагає не лише старанного підготування, але також не буденного музичного таланту і дару імпровізування; тому ж думи не є доступні для широких мас так, як звичайні пісні народні: думи співають лиш многоталановиті професіональні кобзарі і деякі лірники»².

Образ кобзаря та лірника є наскрізним у дослідженнях етнографів, фольклористів М. Максимовича, І. Срезневського, П. Лукашевича, М. Костомарова, П. Куліша, М. Драгоманова, П. Мартиновича, О. Потебні, П. Житецького, К. Грушевської, Г. Нудьги, М. Лисенка, К. Квітки, Ф. Колесси, О. Правдюка, С. Грици, творчості П. Куліша, Т. Шевченка, І. Франка, Лесі Українки, Панаса Мирного, П. Тичини,

¹ Дмитренко М. Українські народні думи. *Міфологія і фольклор*. 2008. № 1 (1). С. 27.

² Колеса Ф. Мелодії українських народніх дум. Львів, 1910. С. LXXXVIII.

У. Самчука та ін. Така увага до вивчення образу кобзаря, бандуриста і лірника, виконавської манери народних співців-музикантів свідчить про їхню давню питому національну природу, їхній високий статус у народі.

На матеріалі українських народних дум ми спробуємо охарактеризувати основні складники образу кобзаря та лірника, які визначають його національну природу і сутність. У розділі наведено порівняльні дослідження у сприйнятті українцями, арабами (вихідцями з Йорданії та Палестини), турками, африканцями (Гана, Нігерія, Танзанія) героїв народних дум крізь призму «творець – виконавець – слухач», що дає можливість зрозуміти спільне та відмінне у світосприйнятті, світорозумінні та світовираженні різних народів світу. Такі порівняльні характеристики у народознавстві ще мало досліджені, а це дає нам змогу не лише поглибити цей напрям, але й осмислити психологічну, естетичну, духовну природу загалом різних народів, окреслити та розв'язати низку питань, пов'язаних з міжкультурним спілкуванням, соціально-психологічною адаптацією тощо. Ці питання на часі, адже в умовах міграційних, глобалізаційних процесів саме через пізнання «чужого» крізь призму «свого» та «свого» крізь призму «чужого» нація не асимілюється, а через взаємообмін на основі «свого» зберігає свою національну природу, «оживляє» генетичну пам'ять, утверджує основи свого буття загалом.

1. Кобзарсько-лірницький духовний простір:

особливості сприйняття народних дум українським слухачем

На сучасному етапі питанню розвитку традиційного кобзарства присвячені роботи Н. Кононенко, В. Мішалова, К. Черемського, О. Савчука, М. Хая, М. Гримич, О. Вертія, В. Дугчак, П. Кушпета, Ж. Янковської, К. Рахна та інших дослідників цієї проблеми. Так, К. Черемський у статті «Вустинський простір» українських традиційних співців-музикантів»³ ґрунтовно аналізує духовний світ кобзарів та лірників, сповнений самобутністю, традиційними цінностями, світ, який у складні часи запобігав духовному винародовленню й асиміляції тих чи інших верств та прошарків українського суспільства. Глибоко аналізуючи вустинський простір, учений вказав на важливість дослідження цього своєрідного уявного простору спілкування між виконавцем та слухачем. Саме у цьому

³ Черемський К. «Вустинський простір» українських традиційних співців-музикантів. *Кобзарсько-лірницька епічна традиція* : збірник наукових праць науково-практичної конференції з міжнародною участю (15–16 червня, 2019, м. Київ). Харків–Київ, 2019. С. 77–90.

внутрішньому, емоційному та уявному просторі вони по-своєму взаємодіяли один з одним. Зокрема, перебуваючи в єдиному твореному ними просторі й часі, кобзар та слухач ототожнювали себе з виспівуваними героями, що підсвідомо пробуджувало їхню генетичну пам'ять, ненав'язливо повертало їх до народних традицій, Роду. Такий підхід у вивченні кобзарсько-лірницького звичаю розширює поняття віртуального діалогу у системі «творець – виконавець – слухач», вказує на важливість вивчення «вустинського» простору як явища, глибоко закоріненого в народну психологію, етику, естетику тощо. По-новаторськи, з погляду сучасної медичної антропології, досліджує К. Черемський особливості впливу кобзарсько-лірницького мистецтва, етнічної музики на психіку людини, її соціально-духовну адаптацію у суспільстві, що сприяло гармонізації стосунків «у родині та громаді й нерідко допомагало фізичному виживанню»⁴. Порівняльні студії вченого якісно розширили уявлення й про лікувальні аспекти діяльності співців у різних народів світу.

Виятково велике значення для розв'язання поставленої у статті проблеми має й дисертаційне дослідження О. Савчука «Українське традиційне співоцтво як світоглядна система (на матеріалі кобзарсько-лірницької традиції Слобідської України)»⁵, його ж розвідка «Традиційний кобзарський світогляд у світлі філософської системи Г.С. Сковороди»⁶ та інші праці. Під кутом зору взаємозв'язків кобзарів та лірників із суспільним оточенням, мандрівним способом побутування і життя загалом, «сродної праці», поклонання і призначення в житті суспільства він порівняв світоглядну систему традиційних співців з філософією Г.С. Сковороди. У результаті такого підходу образи кобзарів та лірників прочитано і потрактовано ним повному, в духовному вимірі буття нації, що відкриває й нові можливості з'ясування природи і функціонування системи «творець – виконавець – слухач» як у психологічному, так і соціально-побутовому планах.

⁴ Черемський К. Етномедичні аспекти практики українських традиційних співців-музикантів. *Традиційні музичні інструменти кобзарів і лірників* : матеріали науково-практичної конференції з міжнародною участю (2 червня, 2017, м. Київ). Харків, 2017. С. 168–197.

⁵ Савчук О. Українське традиційне співоцтво як світоглядна система (на матеріалі кобзарсько-лірницької традиції Слобідської України) : дис. канд. філос. наук : 09.00.12. Харків. нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна. Харків, 2010. 280 с.

⁶ Савчук О. Традиційний кобзарський світогляд в світлі філософської системи Г.С. Сковороди. *Традиційні музичні інструменти кобзарів і лірників* : матеріали науково-практичної конференції з міжнародною участю (2 червня, 2017, м. Київ). Харків, 2017. С. 144–153.

Традиційне кобзарство є провідною темою наукових робіт Н. Кононенко та В. Мішалова. Монографія Н. Кононенко «Ukrainian Minstrels: And the Blind Shall Sing»⁷ засвідчує не лише інтерес учених українського зарубіжжя до питань вивчення кобзарства як явища, але й популяризує поширення цього українського традиційного мистецтва серед інших народів світу. Важливим напрямом вивчення кобзарського музикування є напрацювання канадського бандуриста, дослідника кобзарства, композитора, диригента українського походження В. Мішалова. Крім вивчення різних типів гри на бандурі, вчений відроджує діатонічний бандурний інструментарій, втрачений в Україні, досліджує особливості манери виконання незрячими музикантами ліро-епічних творів. У статті «Пластичність людського мозку й кобзарство»⁸ В. Мішалов зазначив, що саме через свою незрячість ці люди мають абсолютний слух та «бачать» звуки і це впливає на їхню виконавську манеру, а отже, й на особливість сприйняття музичного твору слухачем. Важливим доповненням цих положень дослідження В. Мішалова є й розвідка О. Вертія «Розбудив українське єство» (нотатки про концертну подорож Віктора Мішалова «Шляхами кобзарів»)⁹.

Розвиток традицій кобзарства в середовищі українського зарубіжжя, вивчення репертуару бандуристів, їх виконавських способів, музичного інструментарію та, зрештою, й загальна пропаганда української народної музики за кордоном – наскрізна тема наукових праць В. Дутчак¹⁰.

Тож, дослідження українських народних дум має свої особливості та потребує ретельнішого вивчення вустинського простору у системі «творець – виконавець – слухач». Щоб зрозуміти цю взаємодію, потрібно з'ясувати джерела творення кобзарсько-лірницької традиції в Україні. Ще за первісних часів спів був засобом збереження, розвитку та передачі наступним поколінням традицій, морально-етичних норм та цінностей народу, виконував виховну функцію у формуванні та

⁷ Kononenko N. *Ukrainian Minstrels: And the Blind Shall Sing*. Armonk, New York, London, England : M.E. Sharpe, 1998. 360 p.

⁸ Мішалов В. Пластичність людського мозку й кобзарство. *Актуальні питання сучасного виконавства на традиційних кобзарських інструментах* : матеріали науково-практичної конференції (26–27 червня, 2018, м. Київ). Харків, 2018. С. 74–77.

⁹ Вертій О. «Розбудив українське єство» (нотатки про концертну подорож Віктора Мішалова «Шляхами кобзарів»). URL: <http://www.ukrcenter.com/Література/Олексій-Вертій/86229/Розбудив-українське-єство> (дата звернення: 16.04.2020).

¹⁰ Дутчак В. Традиційне кобзарство в середовищі української діаспори: історія і сучасність. *Традиційні музичні інструменти кобзарів і лірників* : матеріали науково-практичної конференції з міжнародною участю (2 червня 2017, м. Київ). Харків, 2017. С. 129–143.

утвердженні Роду, у пробудженні патріотичних почуттів, ставав виразником внутрішнього естетичного і духовного світу людини загалом. Культивування співу в праукраїнців починалося з *обряду*, але не як дійства із сукупністю усталених звичаєм дій, пов'язаних з побутовими традиціями або з виконанням релігійних настанов, а як *освітньо-виховного процесу, що був глибоко індивідуалізованим*, хоча й відбувався у невимушеній колективній формі. Молодь навчалася танців, пісень, віршування, осягала гармонійний світ людини і природи, що розвивало в неї почуття святості у ставленні до рідної землі, народу, спонукало не лише насолоджуватися красою навколишнього світу, але й захищати її кордони. Тому наші пращури не шукали кращого життя поза межами своєї землі, бо сповідували принцип «свій край як рай», «за рідний край життя віддай». Отже, можемо зазначити, що в обрядовій системі виховання, в якій значна роль відводилася *Слову й Музиці*, вже був закладений принцип *етнічного самоусвідомлення*. За цього *Слово* – це втілення думки й сили «мови пізнання» ідеального, *Музика* – світ звукової форми у пізнанні психічного. Тому часто людину, яка вміла складати вірші та співати, прирівнювали до віщого, святого, бо «володіння словом властиве лише богам»¹¹. Поет, виконавець музичного твору, вихований на підставах національного світосприйняття і світорозуміння, – *це творець ідеального образу, він формує національну свідомість, в образі «Я», як основи твореної ним національної картини світу, зводить своєрідну будову національних духовних цінностей, будову національного духу загалом*. Яка культура, така і внутрішня форма мови пізнання психічного. Пізнання зовнішнього світу відбувається крізь призму внутрішньо багатого світу творця і виконавця народного твору. Тому саме в образі творця і виконавця українських народних дум ми вбачаємо той *«етнічний концепт», морально-етичний первень, ідеальний образ*, в основі якого закладено національне світосприйняття, світовираження та світовідтворення дійсності. Свої ідеї творець і виконавець втілює в художніх образах, виспіває своєму слухачеві. Між поняттями «ідея» та «образ» є прямиий зв'язок, адже «ідея» – це образ (думка), уявлення в дії. Тому чим повнішою буде ідея, тим яскравішим буде образ та сприйняття його слухачами.

Отже, у Сумському державному університеті ми запропонували українським та чужоземним студентам з країн Близького Сходу (Йорданії, Палестини, Туреччини), країн Африки (Гани, Нігерії, Танзанії) віком від 20 до 25 років прослухати та подивитися відео

¹¹ Виклади давньослов'янських легенд, або міфологія / укладена Я.Ф. Головацьким. Київ, 1991. С. 18.

виконання кобзарями та бандуристами українських народних дум «Маруся Богуславка», «Плач невільників», «Козак Голота», «Іван Коновченко», «Три брати самарські» та написати відгуки про сприйняття ними образів епічних героїв крізь призму «творець – виконавець – слухач». Також своїми враженнями від виконання В. Мішаловим народних дум та інструментальних творів поділилися й представники різних районів та областей України. Зокрема, виконання бандуристом В. Мішаловим дум «Маруся Богуславка», «Буря на Чорному морі», «Про бідну вдову і трьох синів» гіпнотично подіяло на журналістку, учительку української мови та літератури з м. Лубни Полтавської області Тетяну Бутрим: *«Виконавець послідовно розвиває музичний мотив, жодного разу не відчула якихось дисонансів, створюється враження, що ніхто не грає, ніхто нічого не виконує. Відтак тебе охоплює відчуття того, що ти природно живеш у природному світі, адже мелодії, зміст виконуваних творів – не щось стороннє. Вони виражають тебе і ти знаходиш вираження себе в них. Цей світ твориться сам по собі, він творить тебе, а ти – його»*¹². А ось ще один відгук. *«Прожила уже чимало літ, а чогось подібного ніколи не чула. Відкрила для себе досі незнаний світ. Цей світ, ця бандура закладені в нас на генному рівні. Тому так щиро й бентежно відгукується душа на кожен звук, на кожен відтінок мелодії, на кожне слово», – ділиться враженнями пані Ольга Сиченко з м. Лубни*¹³. Ці природні відчуття пані Тетяни, в яких поєднуються образи, мелодії і в яких вона знаходить та виражає себе, а у пані Ольги пробуджує родові гени – це внутрішня форма мови пізнання психічного. Адже виконуючи думи, бандурист творить особливий простір спілкування між собою та слухачем, втілює свою *ідею* в *образи* героїв, за чого вони стають внутрішньо змістовнішими, а дії та вчинки героїв набувають яскраво вираженого національного характеру, що є близьким та зрозумілим слухачеві. Цей етнокультурний світ зближує виконавця і слухача на рівні підсвідомого, психічного.

Володимира Волика та Анатолія Сазанського з Миргорода, що на Полтавщині, вражає глибинний національний зміст мистецтва В. Мішалова, бо ж *«повертає нас до наших першовитоків – до козацтва, гайдамаччини, часів боротьби з турецько-татарськими та московськими поневолювачами, відроджує дух войовничості, непокори, тому й так потрібне нам сьогодні»*¹⁴. А віртуозна гра В. Мішалова на

¹² Вертій О. «Розбудив українське ество» (нотатки про концертну подорож Віктора Мішалова «Шляхами кобзарів»). С. 10–11.

¹³ Там само. С. 13.

¹⁴ Там само. С. 20.

бандурі Наталці Березовицькій з Великої Писарівки Сумської області нагадує про національних героїв, пробуджує родову пам'ять: *«Ні, бандурист не переносить нас у інший світ. Той світ, хоч і приспаний у наших душах і серцях, живе-таки в нас. Віктор Мішалов торкається його, розбуджує його, розбуджуючи й наше українське єство, і ми живемо ним. Звуки його бандури, українські мелодії не линуть від серця до серця, вони відроджуються в серцях, творять єдине українське духовне ціле, в якому почувашся справжнім українцем. Це – на генному рівні!»*¹⁵. Тож, виспівані бандуристом герої пробуджують генетичну пам'ять слухачів. Психологічно, ментально підготовлений слухач разом з виконавцем думи утворює «феномен цілісності» у сприйнятті героїв. Слухачі співпереживають героям дум («Маруся Богуславка», «Невільники»), радіють перемогам козаків («Козак Голота», «Іван Коновченко»), що вказує на розуміння ними понять «добро–зло», «прекрасне–потворне», «своє–чуже», «воля–неволя», «честь», «гідність» тощо. Герої дум для них – це люди абсолютної свободи, носії глибоких ідей, високих ідеалів, які вони відстоюють, за які боряться та гинуть. Ці образи героїв *ідейно наповнені* та сприймаються слухачем як *ідеальні образи*, а ідеальне завжди вічне. Тому такі герої в пам'яті слухачів здатні «розбудити українське єство», «творити єдине українське духовне ціле», відчутти світ, який «закладений у нас на генному рівні»¹⁶. Як зауважує Є. Маланюк, світ такого поетичного світосприйняття бачиться ним у культурі як явище спадковому. У «Нарисах з історії нашої культури» поняття «культура» вчений розуміє як те, «що створилося на нашій землі протягом століть і тисячоліть, всоталося в кров і жили, і чого жадні скити, половці, гуни, татари і навіть москалі – не в силі були знищити»¹⁷.

Для українських студентів, які навчаються в Сумському державному університеті, герої дум «Козак Голота», «Іван Коновченко», «Три брати самарські» постають як захисники рідної землі, для яких козацька слава вища за матеріальне становище. *«Іван Коновченко, єдиний син у матері, залишає безтурботне життя та йде здобувати козацьку славу і помирає як герой. Самарські брати помирають у полі як герої та до останнього підтримують один одного, що дуже актуально в сучасному житті»* (архів автора), – пише у відгуку студентка Ольга Падалка. *«Образи козака Голоти та*

¹⁵ Вертій О. «Розбудив українське єство» (нотатки про концертну подорож Віктора Мішалова «Шляхами кобзарів»). С. 41.

¹⁶ Там само. С. 10–41.

¹⁷ Маланюк Є. Нариси з історії нашої культури. Київ, 1992. С. 7.

Івана Коновченка близькі з образами сучасних героїв, які сьогодні відстоюють незалежність на Сході України» (архів автора), – підкреслює Юлія Коломієць. Тобто процес переживання як психічне явище пов'язаний з конкретними подіями у житті студентів та України загалом. Образ кобзаря, його спів, паралінгвістичні складники у виконанні твору (міміка, жести, інтонація, наголоси, паузи тощо) творять «якийсь особливий світ, бо відчуваєш сильний потік енергії, емоції переповнюють» (архів автора), – пише у відгуку Єлизавета Стрельченко. Справді, у вустинському просторі кобзар взаємодіє зі своїм слухачем на рівні емоцій, колориту оповіді, що характеризує насамперед самого оповідача та визначає його місце в зображуваній події. С. Мишанич, наприклад, так характеризує роль емоційно забарвленого мовлення оповідача у спілкуванні зі своїм слухачем: «... із добору слів, висоти тону, модуляції голосу, швидкості чи заповільненості мовлення він зауважує також, що значить для мене те, що я повідомляю йому, в якому настрої я розмовляю з ним. Носієм об'єктивності тут, з одного боку, є безпосередня значущість мовлення, з іншого – уявлення, яке викликане цим мовленням»¹⁸. У таємничому зв'язку *Слова* та *Музики* кобзар послідовно виховує цільового слухача, допомагає глибше мислити та уявляти образи. Так, образ поля українські студенти сприймають не як архетип «родючої землі», а як символ *Волі*. За цього *Воля* – це вже щось більше, ніж бути вільним, це – джерело енергії, функція руху, енергетична характеристика дії. Вона рухає діями Марусі Богуславки, яка, попри небезпеку бути вбитою, відпускає невільників на волю; почуттями невольників, які багато років перебувають у «темниці темній», але не прагнуть матеріального збагачення, а лише бажають бути вільними; вчинками Івана Коновченка, який залишає заможне життя та йде «слави, волі козацької здобувати»; бажаннями самарських братів, які «лежать постріляні та порубані», померти в чистім полі, аніж бути забраними турками-яничарами у неволю. Власне, розуміння *Слова* як діалектичної тріади «образ – уявлення – ідея» розробив О. Потебня та на цій основі висунув концепцію двоступеневої природи знаку: на першому – психічному – знак є уявленням, на другому – це вияв знака-уявлення в жесті чи звукові¹⁹. Оповідач, творець і виконавець так поєднує *Слово* і *Музику*, рухи, жести, що у ході процесів уявлення художній образ стає типом, ідеалом. Психофізіологічним підґрунтям такого сприйняття, як встановлено дослідниками, виступають явища синестезії (взаємодії вражень, відчуттів, пов'язаних з різними органами чуття) та кінеміки

¹⁸ Мишанич С. Усні народні оповідання. Питання поезики. Київ, 1986. С. 220.

¹⁹ Потебня А. Эстетика и поэтика. Москва, 1976. С. 614.

(сукупності мимовільних рухів м'язів, що супроводять певні відчуття й емоції)²⁰.

Таким чином, вивчення українських народних дум у системі «творець – виконавець – слухач» ґрунтується на спадкоємних, духовних і моральних звичаях народу. Це допомагає українському слухачеві усвідомити себе спадкоємцем і продовжувачем цих традицій, формує багатий духовний світ, активну життєву позицію, оберігаючи і примножуючи в такий спосіб наші духовні цінності в умовах сучасних глобалізаційних процесів.

2. Сприйняття українських народних дум чужоземними студентами крізь призму «творець – виконавець – слухач»

Чужоземні студенти, які навчаються у Сумському державному університеті, героїв дум сприймають у діалектичній єдності *Слова, Музики та Образу виконавця*. Зокрема, Даравшех Аммар Халед Махмуд з Йорданії у відгуку пише: *«Гру на бандурі кобзар доповнював рухами, і мене це притягувало. Я відчув силу і повірив у те, що я здатний зробити щось неймовірне. Його гра – це космос, енергетичний потік. Сліпота кобзаря допомогала йому глибше відчутти енергію космосу»* (архів автора). Алравашдех Мохаммад Халед Сулейман з Аммана (Йорданія) теж зазначив, що музика підносить його кудись високо: *«Коли я слухаю цю пісню, то відчуваю, що я літаю»* (архів автора). *«Коли я вперше почув цю пісню, то я відчув себе птахом, який літає. Мені хотілося полетіти в Палестину. Я дуже сумую»* (архів автора), – так про свої відчуття написав студент Амлі Мохаммед з Наблус (Палестина). Як для українських, так і для арабських студентів думи є глибокими за змістом, бо вчать, виховують слухача. Наприклад, Бадер Моса Мохаммад Ахмад з Йорданії вказав на ідейність змісту народних дум. У відгуку він написав: *«Музика і кобзар – одне ціле. Ритм, голос виконавця дають відчуття і можливість бути почутим. Виконавець хоче донести мені якусь думку, щоб я її «прокручував» у голові та зробив якісь висновки. Я не розумію українські слова, та я відчуваю саме так. І взагалі, мені це дуже подобається»* (архів автора).

Відчуття арабськими студентами космічного, енергетичного зв'язку, сили є питомо національною особливістю їхнього світосприйняття і світорозуміння. Араби-мусульмани – глибоко релігійний народ. За їхніми народними уявленнями після смерті людини її душа відлітає на небо і там живе вічно. У міфах стародавніх арабських племен розповідається про те, що дорогою до Неба душу людини можуть супроводжувати Сокіл та Орел. В арабській пісенній творчості архетипом свободи виступають й образи зірок на безкрайому небі. Символічно, що саме національних героїв

²⁰ Семенець О. Синергетика поетичного слова. Кіровоград, 2004. С. 120.

зображують в образах зірок. Халід Абусамра з Палестини, наприклад, пояснює, що існує особлива зірка на ім'я Сурая «*الثريا نجم*», яка допомагає людям і вказує шлях до свободи «*النجم الذي ساعد في ارشاد الناس في الثريا نجم*»²¹. Тому цілком природним видається сприйняття студентами українських народних дум, виконавської манери кобзаря крізь призму космологічних уявлень.

Студентів з Близького Сходу в українських народних думах захоплює героїчна боротьба та смерть козаків за рідну землю, що є особливо близьким і зрозумілим для них, адже викликає своєрідні роздуми над своєю долею та долею свого народу (думи «Козак Голота», «Іван Коновченко», «Три брати самарські»).

Опитування студентів показує неоднозначне ставлення їх до дій та вчинків української дівчини Марусі (дума «Маруся Богуславка»). Алсаедахмед Махмуд з Палестини, Бадер Моса Мохаммад Ахмад з Йорданії та інші арабські студенти характеризують вчинок дівчини, яка відпустила земляків на волю, як вияв її свободолобивого характеру та українців загалом. «*Її вчинок є правильним, бо кожен з них народився вільним і має жити вільним. Маруся – це дівчина, яка бореться за свободу свого народу*» (архів автора), – пише у відгуку Махмуд. «*Вона так зробила, тому що людина без свободи – це не справжня людина. Ця дівчина для мене є справжньою, бо вона бореться за те, щоб її народ був вільним*» (архів автора), – продовжує думку Моса. Проте поряд із додатньою характеристикою образу Марусі Богуславки більша половина студентів висловила їй певну недовіру, бо вона без згоди султана відпустила козаків, які є для нього ворогами. Проте вони схильні довіряти жінці тільки тоді, коли для неї цінністю буде свобода, жертвність в ім'я батьківщини, а не «закулісні» домовленості. Такий спосіб мислення є особливістю національного характеру арабських народів. Вони недовірливі, стримані у визначенні хто є друг, а хто ворог. Це підкреслюють й інші дослідники культури народів Близького Сходу. Вчені, зокрема, вказують на такі культурні характеристики арабів, як високий рівень релігійності, культ родинних зв'язків, повагу до влади, низький рівень довіри, схильність до колективізму, низький рівень індивідуалізму²².

²¹ Набок М., Абусамра Х. Етнопсихологічні особливості зображення героїв в українських народних думах та фольклорі мусульманських народів (на прикладі Палестини та Йорданії). *Актуальні питання сучасного виконавства на традиційних кобзарських інструментах* : матеріали науково-практичної конференції (26–27 червня, 2018, м. Київ). Харків, 2018. С. 54–63.

²² Hesham F., Gadelrab B, Othman Alkhadher, Said Aldhafri, Saad Almoshawah, Yahya Khatatba, Fares Zine El Abiddine, Mohammed Alyetama, Said Elmsalak, Nabha Tarboush, Sarah Slimen. Organizational justice in arab countries: investigation of the measurement and structural invariance. *Cross-Cultural Research*. 2018. Vol. 52 (1). С. 1–25.

Студенти з Туреччини віддали перше місце думам героїчного циклу. У відгуках вони зазначили, що турки, як і українці, теж дуже хоробрі. Для них війна – стиль життя. Ідея краси перемоги простежується і в турецькому прислів'ї: «Türkler sadece savaşta rahat eder» («Турки втішаються лише на війні»). Як і студенти з Йорданії та Палестини, турки звертають увагу на виконання кобзарем народних дум. Вони пояснюють, що завданням турецького народного виконавця, який грав на *Bağlama* чи *saz* (народний турецький інструмент) було виспівати хоробрість воїнів, донести народу важливість військового походу для майбутнього імперії. Тому таке виконання кобзарем народних дум для студентів з Туреччини є близьким і зрозумілим, воно є символом єднання поколінь. Якщо більшість арабських студентів не довіряють Марусі Богуславці, то студенти-турки сприймають її як хоробру жінку, яка вірна своєму султанові, бо не втекла з невольниками. Вони говорять про Марусю як про «свою», бо вона прийняла іслам та вірна турецьким звичаям. Гьокальп Каяпинар у відгуку написав: *«Те, що Маруся Богуславка не втекла з козаками, говорить про неї як вірну дружину своєму султанові»* (архів автора). Озан Їлдиз сприймає дії та вчинки козака Голоти, Івана Коновченка, самарських братів як такі, що мають у собі ідею служіння батьківщині: *«Герої дум – це люди честі та совісті. Вони боряться за своє і своїх людей. Честь для турецького чоловіка та дівчини дуже важлива. У нас є й чоловіче ім'я Омур, що в перекладі означає «честь»»* (архів автора). Студенти підкреслюють, що дума вчить, дума виховує. Кобзар так глибоко передає зміст та образи своїх героїв, що слухачі уявляють перед собою ментально близькі ціннісні образи (образи героїв дум як втілення совісті, обов'язку, честі, гідності, відповідальності).образи поля, степу повертають їх до рідної землі, рідного дому, де ростуть оливки тощо. Поняття «людина і природа» студенти-курди сприймають у площині відданості своїй землі, за яку боряться і помирають. Так, наприклад, Абдерахім у відгуку зазначає: *«Головне для козака – це бути вільним. Коли козак Голота воює і отримує перемогу, то для нього це почесна справа. Тоді й прославляє він не лише себе, свої дії, але й поле, де вони отримали перемогу»* (архів автора). Звернімо увагу, як студент об'єднав у єдине ціле людину і поле, на якому козак отримав перемогу. Для нього дії козака Голоти не є одноосібними. Курд Ридван також зазначає, що головним для героя думи є відчуття єдності із землею. *«Земля допомогла козакові тільки тому, – пише він у відгуку, – що цей лицар народився на цій землі, ріс і увібрав її силу, що й стало джерелом його перемоги»* (архів автора).

На думку турецьких студентів, таких повчальних творів у сучасному житті їм не вистачає, бо те, що колись було *haram* (гріхом),

зараз стало вседозволеністю. Наприклад, неповагою вважалося молодому чоловікові палити кальян чи то сигару у присутності батька або ж старших людей. Про знецінення традиційних цінностей молодим поколінням, зниження рівня культури поведінки пишуть у своїх дослідженнях й турецькі науковці²³.

Студенти з країн Африки сприймають героїв дум як захисників свого дому, української землі загалом. Вони, зокрема, підкреслюють, що основою дій та вчинків героїв українських народних дум було не матеріальне збагачення, а честь, гідність, боротьба за свободу та незалежність своєї країни. Африканці також зазначають, що козаки часто звертаються до Бога, дякують йому за допомогу: «Дай же, Боже, щоб козаки пили та гуляли, / Хороші мислі мали, / Одь мене більшу добичу брали, / И неприятеля підь нозі топтали!»²⁴ (дума «Козак Голота»). Для студентки Наани з Гани козак насамперед асоціюється з людиною на коні. Як для неї, так і для більшості студентів з Африки було не зрозуміло, чому це у «козака шапка бирка, зверху дірка, травою пошита, вітром підбита, куди віє, туди й провіває, козака молодого прохоложає»²⁵ (дума «Козак Голота»). Так виникла необхідність перекласти цей уривок думи англійською мовою, пояснити почуте і, головне, наголосити на поетичності, образності мови твору. «Розшифровуючи» поетичні формули цієї думи, студенти-африканці були вражені силою, багатством української мови та природним, тонким вчуттям українців у навколишній світ. Тому для них було вже зрозуміло, чому козак Голота звертався до поля Килиїмського як до живої істоти, подібної собі, адже розуміння краси в українців убачалося не лише у «ясних зорях» і «тихих водах», а й у злитті людини з природою. Легко зрозуміли студенти й те, чому козак був одягнений убого і не прагнув золотих шат татарина, бо ж багатство не було прикметною ознакою козака-лицаря, який вільно гуляє степами, у боях з ворогами, у повсякденному житті виявляє лицарські чесноти.

Аналізуючи думу «Три брати Самарські» Джиде з Нігерії у відгуку написав про те, що брати, які разом пішли з рідної домівки захищати свою землю, а не залишили хоча б одного з них вдома, є прикладом для наслідування. Для Антоні (Нігерія) ці козаки є символом свободи, хоробрості, гордості. У відгуку він зазначає, що вчинок братів, які були

²³ Ayse Payir & Selin Zeytinoglu. Children's and Adolescents' Expression of Gratitude Across Societies: Findings From Turkey. *Cross-Cultural Research*. 2018. Vol. 52 (1). P. 117–134.

²⁴ Українські народні думи. Том другий корпусу. Тексти № № 14–33 і вступ Катерини Грушевської. Харків–Київ, 1931. С. 11.

²⁵ Там само. С. 10.

тяжко поранені й обрали довгу мученицьку, а не миттеву, від рук ворога, смерть, заслуговує на особливу повагу.

Прослухавши аудіозапис думи «Іван Коновченко», в якій юнак був єдиним сином у матері та попри її заборони все ж пішов «слави зазнавати», студент Хоуп з Нігерії зазначив: *«Вчинок козака – це моральний обов'язок, що спонукав захищати кордони України від нападу турків і татар»* (архів автора).

У відгуках чужоземні студенти також зауважують єдність у козацькому середовищі, тоді коли нам, українцям, часто приписують неспроможність до об'єднання і нав'язують хибні стереотипи, мовляв «моя хата з краю», «на одного козака три гетьмани» тощо.

Студенти-африканці також захоплюються відважністю Марусі Богуславки, глибоко сприймають муки невільників, які тридцять літ перебувають у «темниці кам'яній». Спів, манера виконання бандуристом народнопісенних творів справили на них неповторне враження, викликали співпереживання долі героїв цих творів, спонукали до порівнянь та узагальнень. Прослухавши у виконанні В. Мішалова думи «Маруся Богуславка», «Плач невільників», а також народні пісні «Як би мені черевички», «Ніч така місячна», «Моя доня дорога», музичні мелодії «Фантазія дощу», «Українська рапсодія», глибоко естетичні почуття і переживання висловив у відгуку студент п'ятого курсу Інносент з Танзанії. Зокрема, він звернув увагу на манеру виконання бандуристом дум, за якої *«виконавець глибоко переживає долю невільників, співчуває їм, таким чином ненав'язливо спонукає слухачів присідатися до нього і відчутти, розділити з ним свої переживання»* (архів автора). Не дивно, що Інносента зворушив глибокий ліризм та драматизм поетичних творів, природність виконання дум та пісень, з яких творець та виконавець думи постав перед ним як естетично розвинута особистість, взірць втілення найвищих людських чеснот. У прослуханих записах українських мелодій студент відчув красу внутрішнього світу українців, на основі якої формується та розвивається здатність людини до естетичного сприйняття та переживання, її естетичний смак та уявлення про ідеал. Виховання красою формує не тільки естетико-ціннісну самовизначеність особистості, але і розвиває творчі здібності до створення естетичних цінностей у побуті, вчинках та поведінці людей. Все це спонукало Інносента до порівняння мелодій українських народних пісенних творів з модерною, сучасною музикою, насиченою одноманітністю, гучними звуками ударних інструментів, що не викликають естетичної насолоди від прослуховування таких і подібних творів. Тому, маючи природний потяг до краси, танзанієць у гармонійному поєднанні *Слова і Музики* в українській пісні та думі

вбачає нашу національну прикмету. Для нього мелодії українських народних пісень у виконанні В. Мішалова цілком природні. На його думку, «це робить їх своєрідними і, певне, традиційними для українців» (архів автора). Інносент як майбутній медик допускає, що українські мелодії можуть бути застосовані для пацієнтів неврологічних відділень, у загальній терапії, бо ж мелодії сповнені оптимізмом, приємними, спокійними чаруючими звуками, які можна використати для лікування хворих. Звертає Інносент увагу й на теплі родинні взаємини між рідними – матір'ю, дочкою, сином (народна пісня «Моя доня дорога», дума «Іван Коновченко»), що викликає в нього хвилюючі роздуми про значення *Роду* в житті людини.

Таким чином, для студентів з країн Африки герої дум є прикладом духовної культури особистості. Саме національна культура формує ідеальний Я-образ. У ментальному сприйнятті мови дум, ритму, музики, студенти бачать естетичний прояв Я-особистості. Тому герої українських народних дум для них – це взірці духовної досконалості, які вивершуються над буденністю.

Для арабських студентів найвищою цінністю є героїзм. Їх національне сприйняття світу засноване на таких традиційних цінностях, як релігія, родинні зв'язки, повага до влади. Тому, аналізуючи народні думи, студенти звертають увагу на етнічну єдність та самопожертву героїв (думи «Маруся Богуславка», «Козак Голота», «Іван Коновченко», «Три брати самарські»).

Турецькі студенти в образах героїв дум побачили ментально близькі їм образи (образи совісті, обов'язку, честі, відповідальності, гідності); емоційно-слухові образи (мелодії дум, що впливали на підсвідомість та повертали слухачів до ментальних локусів рідної землі, дому тощо); вказали на виховний складник українських народних дум.

ВИСНОВКИ

Отже, мистецтво кобзарів та лірників мало свій шлях розвитку, своє призначення в духовному житті людини. Кобзарсько-лірницька традиція сприяла збереженню питомо національних духовних цінностей української нації, адже була спектром світоглядних уявлень, морально-етичних цінностей і переживань народу. Тому вивчення образу творця і виконавця українських народних дум, що має у собі природний, національний ґрунт, нині на часі, адже розкриває основи національно-духовного буття нашого народу. Вивчення українських народних дум крізь призму «творець – виконавець – слухач» є важливим складником у сприйнятті дій та вчинків епічних героїв. Створений кобзарем вустинський простір об'єднує його зі своїм слухачем, «занурює» у світ уяви, образів, ідей. У цій взаємодії

розкриваються національні особливості світосприйняття, світорозуміння, світовідтворення слухачами народних творів, глибоко вкорінених у генетичну пам'ять поколінь, народну психологію, етику, естетику. Такі порівняльні студії показують спільне та відмінне у культурі сприйняття та вираження власного «Я» різних народів (інтереси, бажання, мотивації, розуміння добра і зла, прекрасного і потворного, совісті, честі, гідності тощо). Це збагачує взаємообмін духовними цінностями, які є джерелом формування почуття національної гордості, високорозвиненої особистості та високої культури міжнаціонального спілкування.

АНОТАЦІЯ

У розділі монографії розглядаються особливості становлення та розвитку естетично розвинутої особистості творця, виконавця і слухача українських народних дум. Аналізуються духовні засадничі підстави повсякденного буття кобзарів та лірників, в якому їхнє побутове, співоцьке життя мало священний зміст, оновлювало це буття, даючи нові спрямування у побутуванні традиційного кобзарства та лірництва. Сприйняття і розуміння слухачами дій та вчинків героїв дум ми аналізуємо крізь призму «творець – виконавець – слухач», де кобзар чи то лірник творить свій уявний світ, в якому він є носієм «ідеального образу», твореному на духовних, ідейних та світоглядних загалом цінностях питома національної звичаєвої культури. Для розв'язання цих проблем використано відгуки жителів різних місцевостей України, українських та чужоземних студентів з країн Африки та Близького Сходу, які навчаються у Сумському державному університеті. У такому разі увага зосереджується на особливостях сприйняття ними образів героїв українських народних дум у системі взаємодії «творець – виконавець – слухач». На основі відгуків здійснено порівняльний аналіз сприйняття та розуміння слухачами дій та вчинків героїв дум, впливу української народної музики на українську та чужоземну аудиторію.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ayse Payir & Selin Zeytinoglu. Children's and Adolescents' Expression of Gratitude Across Societies: Findings From Turkey. *Cross-Cultural Research*. 2018. Vol. 52 (1). P. 117–134. DOI: 10.1177/1069397117736733.

2. Вертій О. «Розбудив українське ество» (нотатки про концертну подорож Віктора Мішалова «Шляхами кобзарів»). URL: <http://www.ukrcenter.com/Література/Олексій-Вертій/86229/Розбудив-українське-ество> (дата звернення: 16.04.2020).

3. Виклади давньослов'янських легенд, або міфологія / укладена Я.Ф. Головацьким. Київ, 1991. 96 с.

4. Hesham, F. Gadelrab B, Othman Alkhadher, Said Aldhafri, Saad Almoshawah, Yahya Khatatba, Fares Zine El Abiddine, Mohammed Aletama, Said Elmsalak, Nabha Tarboush, Sarah Slimen. Organizational justice in arab countries: investigation of the measurement and structural invariance. *Cross-Cultural Research*. 2018. Vol. 52 (1). P. 1–25. DOI: 10.1177/1069397118815099.

5. Дмитренко М.К. Українські народні думи. *Міфологія і фольклор*. 2008. № 1 (1). С. 27.

6. Дутчак В. Традиційне кобзарство в середовищі української діаспори: історія і сучасність. *Традиційні музичні інструменти кобзарів і лірників* : матеріали науково-практичної конференції з міжнародною участю (2 червня, 2017, м. Київ) / упоряд. К. Черемський. Харків, 2017. С. 129–143.

7. Kononenko N. Ukrainian Minstrels: And the Blind Shall Sing. Armonk, New Nork, London, England, 1998. 360 p.

8. Маланюк Є. Нариси з історії нашої культури. Київ, 1992. 80 с.

9. Мишанич С. Усні народні оповідання. Питання поетики. Київ, 1986. 326 с.

10. Мішалов В. Пластичність людського мозку й кобзарство. *Актуальні питання сучасного виконавства на традиційних кобзарських інструментах* : матеріали науково-практичної конференції (26–27 червня, 2018, м. Київ) / упоряд. К. Черемський. Харків, 2018. С. 74–77.

11. Набок М., Абусамра Х. Етнопсихологічні особливості зображення героїв в українських народних думках та фольклорі мусульманських народів (на прикладі Палестини та Йорданії). *Актуальні питання сучасного виконавства на традиційних кобзарських інструментах* : матеріали науково-практичної конференції (26–27 червня, 2018, м. Київ) / упоряд. К. Черемський. Харків, 2018. С. 54–63.

12. Потебня А. Эстетика и поэтика. Москва, 1976. 614 с.

13. Савчук О. Традиційний кобзарський світогляд у світлі філософської системи Г.С. Сковороди. *Традиційні музичні інструменти кобзарів і лірників* : матеріали науково-практичної конференції з міжнародною участю (2 червня, 2017, м. Київ) / упоряд. К. Черемський. Харків, 2017. С. 144–153.

14. Савчук О. Українське традиційне співоцтво як світоглядна система (на матеріалі кобзарсько-лірницької традиції Слобідської України) : дис. канд. філос. наук : 09.00.12. Харків. нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна. Харків, 2010. 280 с.

15. Семенець О. Синергетика поетичного слова. Кіровоград, 2004. 338 с.

16. Колесса Ф. Мельодії українських народніх дум. Серія I (Матеріяли до української етнології, XIII). Львів, 1910.

17. Черемський К. «Вустинський простір» українських традиційних співців-музиканців». *Кобзарсько-лірницька епічна традиція* : збірник наукових праць науково-практичної конференції з міжнародною участю (15–16 червня, 2019, м. Київ) / упоряд. К. Черемський. Харків–Київ, 2019. С. 77–90.

18. Черемський К. Етномедичні аспекти практики українських традиційних співців-музикантів. *Традиційні музичні інструменти кобзарів і лірників* : матеріали науково-практичної конференції з міжнародною участю (2 червня 2017, м. Київ) / упоряд. К. Черемський. Харків, 2017. С. 168–197.

19. Українські народні думи. Том другий корпусу. Тексти № № 14–33 і вступ Катерини Грушевської. Харків–Київ, 1931. 304 с.

Information about the author:

Nabok M. M.,

Candidate of Philological Sciences,

Associate Professor at the Department
of Language Training for Foreign Citizens

Sumy State University

2, Rimsky-Korsakov str., Sumy, 40007, Ukraine